

ТЕТЯНА СТОРОЖКО

ПОБУТ РОМІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У ДИТЯЧИХ СПОГАДАХ

Життя в умовах окупації не лише змінює звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя. Як зазначає дослідник історії повсякдення О. Лисенко, на відміну від мирного часу загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп під час війни набувають системного характеру, стають головною ознакою повсякденного існування¹.

Реалії воєнного часу суттєво вплинули на звичний уклад побуту ромів, які перебували на окупованих територіях. І хоча зі здобуттям Україною незалежності тема Другої світової війни опинилась у центрі численних суспільних дискусій, а в українській історичній науці накопичилася значна кількість праць, присвячених перебігу військових дій на українських землях, ромську тематику в цих дослідженнях фактично не висвітлено. Однією з причин, що може пояснити брак в українській та зарубіжній історіографії досліджень повсякдення ромів періоду окупації, на думку координаторки Інституту Фонду Шоа в Україні А. Ленчовської, є «фактична

---

¹ Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 16.

заборона на дослідження “етнічного” аспекту війни» в Радянському Союзі. Дослідниця Н. Зіневич своєю чергою наголошує, що «закритість та недоступність матеріалів із вітчизняних архівів обмежили коло наукових пошуків, зокрема, практично не дослідженню залишається геноцид ромів України»².

У контексті вивчення дотичних тем воєнної історії науковці звертаються до розгляду таких проблем, як адміністративно-політичні аспекти німецького та румунського окупаційних режимів, історія Голокосту єврейського населення, питання колабораціонізму, вивчення побуту та повсякдення. За спостереженням О. Лисенка, в сучасній українській історіографії спостерігається відхід у соціальну, усну, інтелектуальну, гендерну історію, історію речей тощо. Зокрема, у 2000-х роках у наукових колах поступово поживляється обговорення соціальних аспектів окупації, її впливу на подальше життя городян та селян. Цій проблематиці присвячено праці В. Дудник³, М. Михайлюк⁴, В. Удовика⁵, О. Удода⁶. Становище селянства, а саме систему оподаткування, праці в громадських господарствах, ситуацію з медичним та харчовим забезпеченням у зазначений період досліджують Т. Нагайко⁷, М. Потильчак⁸, М. Слободянюк⁹ та ін.

² Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 148.

³ Дудник В. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 205–213.

⁴ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.

⁵ Удовик В. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 16 с.

⁶ Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 374–381.

⁷ Нагайко Т. Економічна політика фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України // *Національні рухи опору в східній і центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції*. – К., 2005. – С. 34–38.

⁸ Потильчак О. «Новий порядок» в окупованій Україні // *Пам'ять століть*. – 1999. – № 1. – С. 97–104.

⁹ Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей) // *Київська старовина*. – 2000. – № 2. – С. 48–57.

Проблематику життя суспільства в умовах воєнної дійсності детально розглянуто у ґрунтовній праці К. Беркгофа «Життя та смерть в Україні під нацистською владою»¹⁰. Автор зробив акцент на взаємовідносинах цивільного населення з владою, проаналізував матеріальний рівень та психологічний стан населення, порушив питання релігійного та культурного життя тощо.

Дослідники історії повсякдення сходяться на думці про доцільність залучення до джерельної бази «усних свідчень людей, що пережили окупацію і є носіями інформації про досвід виживання в умовах війни»¹¹. На сучасному етапі вітчизняні та зарубіжні фахівці з усної історії проводять активну роботу з введення до наукового обігу величезного масиву усних свідчень. Такі розвідки, з одного боку, дають змогу заповнити прогалини в загальноісторичному контексті, з іншого – висвітлюють долю окремих груп населення. Зокрема, суперечливу історію жіночого повсякдення періоду війни відображено на сторінках збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні»¹². В контексті нашої теми актуальним є розгляд специфіки дитячих спогадів. Це питання, зокрема, було порушено у праці Г. Грінченко¹³. Дослідники усної історії та історії повсякдення продовжують обговорення різноманітних шляхів і прийомів аналізу та інтерпретацій текстів інтерв'ю. Обґрунтування підходів та методики аналізу, планування та реалізації різноманітних форм представлення «голосів» – як партнерів по інтерв'ю, так і «голосу» науковця – перед певними аудиторіями подано у збірнику «У пошуках власного голосу»¹⁴. Дискусія навколо методологічних питань усної історичних досліджень у сучасній Україні, а також щодо особливостей осмислення

---

¹⁰ Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – 455 с.

¹¹ Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2008. – Вип. 11. – С. 149.

¹² Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К.: ТОВ «Арт-книга», 2015. – 336 с.

¹³ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Харків: ООО «НТМТ», 2012. – 303 с.

¹⁴ У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. статей / За ред. Г.Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – 248 с.

й відображення історичних зламів, розривів та соціальних революцій у спогадах безпосередніх свідків та учасників таких подій продовжилась на сторінках збірки «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді», що побачила світ у 2014 р.

Перші дослідження, що стосувались становища ромів на окупованих територіях і базувались на матеріалах Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР, з'явилися завдяки зусиллям М. Холлера¹⁵ та М. Тяглого¹⁶. Окремі аспекти цього питання було відображено також у працях А. Фрезера¹⁷, Д. Кенріка, Г. Паксона¹⁸, М. Ціммермана¹⁹ та ін.

Складність теми, на думку дослідника М. Тяглого, також зумовлено одночасним впливом багатьох чинників та ініціатив різних рівнів, що робили «“циганську” політику непослідовною і суперечливою»²⁰. Зокрема, принципи, які визначали ставлення окупантів до ромів на території СРСР, у тому числі й України, були іншими, ніж ті, якими керувалися у Третньому райху, тому відтворити комплексну картину нацистської політики стосовно ромів вельми непросто. Окрім того, вплив на остаточні рішення мала й місцева влада²¹.

Ці розбіжності суттєво впливали на побут ромів в умовах окупації. В українській історіографії досі не було спроб охарактеризу-

¹⁵ *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009. – 142 s.

¹⁶ *Тяглий М.* Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 // *З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 2007. – № 2 (29). – С. 61–98.

¹⁷ *Фрейзер А.* Цигани: Пер. з англ. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2003. – 358 с.

¹⁸ *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. – М.: Текст, 2001. – 205 с.

¹⁹ *Zimmermann M.* The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // *Holocaust and Genocide Studies.* – 2001. – Vol. 15, № 3. – P. 412–427.

²⁰ *Тяглий М.* Окупаційна політика та доля ромів України // *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття.* – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 865.

²¹ Переслідування та масові вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Зб. документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упоряд. М. Тяглий. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – С. 7.

вати соціально-економічні реалії повсякденного життя ромів у зазначений період. Підхід до цієї проблеми з погляду історії повсякдення дасть змогу вивчити її не лише на макрорівні, а й на місцевому рівні, у системі «індивід–соціум»²².

Дослідник історії повсякденності Т. Нагайко слушно зауважує, що у наш час ця дисципліна об'єднала в собі мікроісторію, локальну історію, історію знизу, історію ментальностей, нову культурну історію, міську історію, історію сім'ї, гендерну історію та ін. Спільним для всіх цих напрямів є вивчення життєвого досвіду звичайної людини в історичному контексті²³.

Доли ромів у період окупації приділяє увагу в своїх публікаціях російський дослідник Н. Бессонов. У статті «Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания» він порівнює стратегії виживання євреїв та ромів в умовах окупації. Автор сконцентрував увагу на психологічних аспектах взаємодії ромів з місцевим населенням, що впливали на повсякденні практики виживання в роки війни²⁴.

Зважаючи на особливості джерел, які були обрані для аналізу в нашій статті, ми розглядаємо проблему стратегій виживання дещо під іншим кутом зору. Маємо на меті розглянути трансформації найпоширеніших практик життєдіяльності ромів України. Зокрема, зосередимо увагу на виявленні й аналізі зафіксованих через багато десятиліть в усноісторичних джерелах, передусім дитячих спогадах, стратегій виживання – взаємодії з неромськими сусідами та окупантами; варіантах адаптації – вимушеному переміщенні або переховуванні; способах добування продуктів харчування та речей першої необхідності, що суттєво вплинули на матеріальний бік побуту ромських родин.

Джерельна база

За словами А. Ленчовської, «незважаючи на проведення у світі в останні десятиріччя широкомасштабних системних проєктів з

²² Нагайко Т. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

²³ Там само.

²⁴ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 17–52.

усної історії, спрямованих на фіксацію особистого досвіду періоду Третього райху та Другої світової війни, жоден з них не фокусувався на окремій категорії “особливого ставлення” нацистів – ромах». Зокрема, зусиллями Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інституту усної історії Запорізького національного університету упродовж 1999–2007 рр. було зібрано й опубліковано серед інших усноісторичних матеріалів, записаних під час експедицій, величезний масив дитячих спогадів. Ромська складова в цьому потужному масиві джерел наявна лише у спогадах неромів про своїх ромських сусідів із лише поодинокими згадками про період окупації²⁵.

А. Ленчовська зауважує, що «дуже довго роми залишалися жертвами “непоміченого” геноциду. Одним з проєктів, в якому записувались свідчення ромів, став проєкт Фонду історичних відеоматеріалів “Люди, які пережили Шоа”. Фонд був заснований режисером С. Спілбергом 1994 р. з метою записати на відеоплівку й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв’ю проводились в низці країн впродовж 1994–1999 рр. Більшість інтерв’ю було взято саме у євреїв, які пережили Голокост. Але архів серед інших також має свідчення ромів та сінті (циган). На сьогодні це одна з найбільших у світі бібліотек цифрових відеоматеріалів»²⁶.

Передача досвіду і конструювання пам’яті про спільне минуле в ромській громаді відбувається у формі усних оповідань і переказів, тому основне джерело для вивчення означеної проблеми – це інтерв’ю, записані з ромами, які пережили лихоліття війни. Потребує також деякого пояснення логіка, за якою ми відбирали інтерв’ю для аналізу. Джерельною базою цього огляду є вісім інтерв’ю, записані в рамках проєкту «Люди, які пережили Шоа» із ромами, які перебували в період окупації 1941–1944 рр. на територіях, що входять до складу сучасної України. Соціальна репрезентативність вибірки є такою: із восьми опрацьованих інтерв’ю маємо п’ять жі-

²⁵ Усна історія Степової України. – Т. 1–10. – Запоріжжя: Тандем. – С. 2008–2012.

²⁶ Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123.

ночих і три чоловічі, порівну залучено свідчення кочових та осілих у досліджуваний період ромів. Подеколи було складно визначити географію поданих інтерв'ю, оскільки кочові табори часто переміщувались у межах двох-трьох областей, відповідно до цього у спогадах відображено життя у Вінницькій, Житомирській, Київській (здебільшого Київ та околиці), Харківській, Луганській, Миколаївській та Херсонській областях.

Слід також взяти до уваги той факт, що інтерв'ю записували у 1994–1999 рр., коли значна частина ромів, які на момент описування подій були в дорослому віці, вже відійшла. Відповідно, це вплинуло на постановку завдань і відбір джерел для цього дослідження. Оскільки ми аналізуємо саме дитячі спогади, то умовно визначили, що на 1944 р. інформанти мали бути не старшими за 16 років. Відповідно до цього найстарший інформант – 1931 року народження, наймолодші – 1940 року народження.

За структурою розповіді поділено на три смислові блоки: довоєнне життя, роки окупації та повоєнний досвід респондента. Мовами свідчень є російська, українська, місцеві говірки та романі (ромська мова), а також суміш цих мов.

Аналізуючи свідчення, ми мусили враховувати контекст створення конкретного джерела. Оскільки інтерв'юери здебільшого не були обізнані з ромською культурою, багато уваги приділено загальним питанням щодо життя, культури і традицій ромів, тому й свідчення мають загальніший характер. Іноді важко стежити за перебігом подій, частково тому, що деякі респонденти в описуваний період вели кочовий спосіб життя і тому були менш точними щодо назв місцевостей і дат²⁷.

Дитячі спогади

Аналізуючи свідчення, записані з інформантами, які на час окупації були дітьми, маємо пам'ятати, що це позначилося на змісті оповідей, особливостях пам'ятання та пригадування. Однак така специфіка свідчень не заперечує їхньої інформативності. Самі оповідачі здебільшого досить критично ставляться до значущості своїх наративів, посилаючись на свій вік. Наприклад, жінка 1935 року народження зауважувала: «...а мене, що мене було в то время. Если

---

²⁷ Там само. – С. 119–121.

лет десять-пятнадцать была [...]. Я бы больше знала. А так вот, что я, что я помню, то я вам и говорю»²⁸. Справді, для дитячих спогадів характерна фрагментарність описуваних подій. Досить часто респонденти не можуть відтворити дитячі спогади про означений період, тому розповідають те, що запам'ятали з переказів батьків та інших родичів старшого віку.

Для опису цього явища професорка Колумбійського університету М. Гірш у 1992 р. ввела до наукового обігу термін «постпам'ять». Дослідниця дійшла висновку, що діти очевидців або учасників визначних подій (воєн, геноцидів, державних переворотів тощо) перебувають під впливом досвіду своїх батьків і відповідно до цього досвіду формують власне ставлення до описуваних фактів. Часто «вони “пам'ятають” лише завдяки історіям, об'єздам, поведінці людей, серед яких вони вирости. Процес передання інформації відбувається на такому глибокому емоційному рівні, що починають створюватися власні спогади»²⁹. Цілком можливо, що вони також можуть пригадувати окремі епізоди, але в той час, коли відбувались ці події, не могли адекватно оцінювати й аналізувати ситуацію: «...я не розуміла. Що у мене тоді за розум був у голові?»³⁰. Однак таке критичне ставлення інформантів до власних спогадів не зменшує їхньої інформативності. Тут варто також зауважити, що зазвичай у дитячій пам'яті закарбувалися найбільш емоційно забарвлені події, про які вони навіть через багато десятиліть оповідають багато деталей.

Варто також враховувати контекст описуваних подій. З цього приводу слушним є зауваження дослідниці усної історії Т. Пастушенко: «Спогади про окупаційний період займають не однакове місце в розповідях респондентів, і часто головною причиною цієї відмінності виступають не індивідуальні характеристики очевидця, а географічний та соціальний фактори. Тобто, де, в якій місцевості, в місті чи селі, нацистський окупаційний режим жив під час окупації оповідач»³¹.

²⁸ USC Shoah Foundation Institute Archives (далі – USC SFI), testimony 48412.

²⁹ Хірш М. Что такое постпамять? Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/node/53287>.

³⁰ USC SFI, testimony 49670.

³¹ Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2008. – Вип. 11. – С. 167–168.

Основною проблемою, з якою роми, як і багато інших жителів окупованих територій, стикалися повсякденно, була нестача продуктів харчування. Зокрема, дослідниця київського окупаційного повсякдення Т. Заболотна зазначає, що «особливо вплинуло на подальше існування киян санкціоноване радянською владою знищення харчових запасів: у Дніпро кинули тисячі мішків з борошном, цукром, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі». За словами вченої, проблема пошуку продуктів була актуальною упродовж усього періоду перебування гітлерівців у Києві³². Зі свідчень наших інформантів бачимо, що така ситуація була притаманна й іншим регіонам. Пошук їжі перетворився «на своєрідне ремесло: десь щось виміняти, перепродати, інколи виростити на присадибній ділянці або ж вкрасти тощо»³³. Роми, які не жили осіло в містах, нарівні з іншими громадянами мусили пристосовуватися до умов окупаційного режиму.

У сім'ях, які залишилися без годувальника, основний тягар добування лягав на жінку: «Мать ходила гадать... кусок хлеба заработать, а ми сидели ждали»³⁴. Образ матері, якій тепер доводилось виконувати ще й чоловічу роботу (дбати про коней, розбивати намет тощо), є одним з найпоширеніших у дитячих спогадах: «Мій батько був у армії, в обозі. Мати була з нами. Ходила по сьолах, просила... хліб... картоплю... Щоб ми не померли з голоду. [...] Був у нас коник рудой, маленький, був возок. Мати сама запрягала його. Запрягала кожного дня, і с утра до вечера езділа. То картоплю, то хліб, кусочками [...]. Только иногда кусочек мяса ілі сала. Дуже сильний голод пережили. А хто не бачив, не знає, що таке нещастя, бідність»³⁵.

У традиційному ромському суспільстві існує складна система табу, пов'язаних із уявленнями про «чисте/нечисте». Проте зі свідчень інформантів бачимо, що в ситуації екстремі часто досить кардинально змінювались стандарти того, що можна і що було заборонено вживати в їжу. Таким чином нівелювалась заборона на

³² Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень–грудень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 113.

³³ Там само. – С. 113.

³⁴ USC SFI, testimony 49596.

³⁵ Ibid., testimony 49356.

вживання залишків їжі з чужого столу: «...картошки начистит, лука, капуста – і варит, а лушпайки нам отдавала»³⁶.

Поряд з історіями про безжальне винищення цілих сімей були й винятки, коли представники німецької окупаційної влади чи рядові солдати, у яких на батьківщині залишилися власні сім'ї, опікувались дітьми-сиротами, даючи їм можливість отримати продукти харчування: *«У сусідки нашої жив німець щасливий (тут, добрий), то коли батьків розстріляли, то він спитав: “А де батьки?” Я кажу: “Вбили!”. А він узяв, притулив до себе і заплакав. І наказав, щоб нас прикріпили у столову до них і давали нам їсти. [...] І ми після того кожний день котьолочок такий брали і йшли і нам давали кашу з гороху, хліба, що не доїли. І так ми жили»*³⁷.

Згадки про «людяне» ставлення з боку німців до дітей, а також «пригощання ласощами» – доволі поширене явище. Зокрема, дослідниця О. Дьякова у розвідці про спогади дітей війни також наводить кілька таких фактів, що стосуються окупованого Харкова³⁸.

Аби прогнати себе (а іноді й дорослих членів своїх родин) дітям доводилось жebraкувати або важко працювати: *«Я мог заработать хоть на кусок хлеба. Я мог заработать для того, чтобы... Сестре молока нельзя было купить, а ей нужно было молоко, потому что она токо, токо родилась. А мать больная, у нейо пропало молоко, паралич правой стороны. И вот на меня в каких-то десять-одинадцатый год ложилась такая вот задача»*³⁹.

Одним із найпоширеніших способів роздобути їжу стала торгівля або обмін речей домашнього вжитку та одягу на продукти харчування. Задля цього часто доводилось пішки ходити на великі відстані в довколишні села. Також інформанти пригадують, що разом із сусідськими дітлахами виходили на вулиці чистити взуття: *«Для того, чтобы можно было хоть какой кусок хлеба заработать, я чистил сапоги немцам, итальянцам, мадьярам...»*⁴⁰. Доступною

³⁶ USC SFI, testimony 49670.

³⁷ Ibid., testimony 49670.

³⁸ Дьякова О. В. Спогади дітей війни про Харків у часи нацистської окупації // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: ДП «НВЦ Н 35 «Пріоритети», 2012. – С. 71.

³⁹ USC SFI, testimony 49374.

⁴⁰ Ibid., testimony 49374.

формою заробітку був також догляд за дітьми: *«Пошла к гадже⁴¹ за детьми присматривать. Потом к ромам. Кушать давали»⁴²*. Доля повністю осиротілих дітей була набагато складнішою, оскільки їм доводилося дбати про себе самостійно. Велика відповідальність у такому разі лягала на старших братів і сестер, які намагалися замінити молодшим батьків.

Стратегії виживання

Умови окупаційної дійсності ламали звичний уклад побуту, об'єктивно вимагали створення нових стратегій виживання, варіантів адаптації, стереотипів поведінки. Значна частина ромів на момент війни були вже давно осілими, мали свої будинки, роботу. Однак реалії воєнного часу змушували їх переїжджати з місця на місце в пошуках можливостей для порятунку. Детальний розгляд спогадів про цей період допомагає розібратися в особливостях і мотиваціях повсякденних практик, які формувалися в тогочасному суспільстві.

Інформанти пригадують, що їм доводилось покидати обжиті місця, аби врятуватись від обстрілів і бомбардувань: *«Уехали из слободки, потому что там была и бомбежка и вьсьо...»⁴³*. Міські жителі часто добровільно або під час виселення окремих районів Києва перебиралися в села. Ось як описує вимушений виїзд із міста один з респондентів: *«И вот нас тоже выселили [...] за город [...]. Никого никто не интересовал. Выселили и все, и уходи. И вот с больной матерью, с маленьким ребенком [...]. Там переночуем, попросим, там переночуем. Били такие люди хорошие, которые принимали нас на ночевку и которые даже и кормили»⁴⁴*. Переїзд до села подекуди давав більше можливостей уникнути голоду: *«По дороге ми прихватили блуждающую корову, бесхозьяйственную, которая мне молоко давала для маленького ребенка. И ми постепенно в этом доме обжились, огород там был, земля была. Ми обжились и уже как-то начали жить»⁴⁵*.

---

⁴¹ Гадже (з ромськ.) – нероми.

⁴² USC SFI, testimony 49670.

⁴³ Ibid., testimony 49374.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

Однією із доволі поширених стратегій виживання було приховування своєї етнічної належності. Ця тема вже дістала відображення в працях В. Віппермана. Дослідник дійшов висновку, що СС та айнзацгрупи часто стикалися з труднощами у виявленні серед місцевого населення ромів, оскільки ті досить вдало приховували власну ідентичність⁴⁶. Про мімікрію як одну зі стратегій виживання говорить також Н. Бессонов: «Як тільки з'ясувалося, що страсти здійснюються за національною ознакою, цигани стали активно видавати себе за слов'ян, молдаван, татар і т. д. Відомі випадки, коли це допомагало навіть на краю розстрільної ями»⁴⁷.

Це явище можна проілюструвати розповіддю інформанта, який у віці 11 років проживав в окупованому Києві. Йому допомогло врятуватися сусідство із представниками іншої етнічної меншини: *«Я сам ходить никак не мог по улице, потому шо меня сразу же бы арестовали [...] А вот в массе вот этих ассирийцев я как-то скрадывался и меня было не заметно»*⁴⁸.

Однією з досить поширених стратегій виживання у воєнний час стало оформлення фальшивих документів, в яких вказували іншу національність. Н. Бессонов з цього приводу також зазначає, що ромів часто рятували фальшиві документи, якими багато хто послуговувався ще до війни. «На території України деякі табори кишинівців спробували видати себе за румунів і перебратися в менш небезпечну румунську окупаційну зону. Завдання полегшувалося тим, що у великих українських містах відкрилися румунські консульства. Найдосвідченіші чоловіки, котрі ідеально говорили помолдавському і бували колись у Бухаресті, вирушили в консульства Кременчука і Полтави. Представившись чиновникам як румуни, що хочуть повернутися на історичну батьківщину, вони зуміли відповісти на перевірочні питання і отримали бажані пропуски на себе і свої сім'ї»⁴⁹.

Залежно від регіону проживання це могли бути молдавські документи, татарські, а за відповідної зовнішності – навіть українські чи російські. Ось як про це згадує інформант, який у роки оку-

⁴⁶ *Wippermann W.* “Auserwählte Opfer?” Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine Kontroverse (Berlin: Frank & Timme, 2005), p. 121.

⁴⁷ *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. – С. 17–52.

⁴⁸ USC SFI, testimony 49374.

⁴⁹ *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. – С. 40–41.

пації проживав у зоні румунської окупації: «А мой отец, когда началась война [...] в колхозе, у председателя взял документ, что мы – молдаване. Дал ему коня, и тот написал документ [...]. И так мы стали молдаване. А молдаван немцы не трогали. А других людей много потопили в Бугу»⁵⁰.

Принципи, що визначали ставлення окупантів до ромів на території України, були іншими, ніж ті, якими керувалися у Третьому райху. Тут управлінням займалися інші організації; вплив на остаточні рішення мала й місцева влада. Тому питання знищення або порятунку ромів найчастіше вирішувалося безпосередньо на місцях⁵¹.

В умовах нестачі кадрів й особистого складу в окупаційній владі на місцях на перший план виходили представники місцевого населення. Часто саме вони відігравали важливу роль в адмініструванні, виконанні окупаційних наказів, у тому числі розпоряджень щодо місцевого населення. Позиція вчорашніх сусідів, залучених на другорядних і допоміжних ролях в апарат місцевої адміністрації і військово-політичного управління, могла вплинути в тому числі й на проведення владою заходів щодо «циганського питання». В цьому контексті стосунки ромів з місцевим населенням укладаються в триаду «кати – жертви – спостерігачі»⁵².

Н. Бессонов наголошує, що, «всупереч стереотипам, цигани в середині ХХ ст. зовсім не були ізгоями, оточеними стіною недовіри і забобонів. Те, що вдалося врятуватися половині потенційних жертв, пояснюється низкою психологічних чинників»⁵³.

Найчастіше подальшу долю ромів визначали їхні стосунки із сусідами. Люди, які жили поруч, могли попередити про наближення німецьких карателів: «...а гадже (не роми) попереджали: “Рауса,

---

⁵⁰ USC SFI, testimony 49372.

⁵¹ Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 865.

⁵² Тяглий М. Палачи – жертви – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–1944): методологические замечания // *Наукові записки*. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 15: Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С. 358.

⁵³ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. – С. 40–41.

скорее бери детей, ужайте!»⁵⁴. На свій страх і ризик сусіди чи навіть зовсім не знайомі люди переховували ромів у себе в підвалах, льохах, сараях: «Жаліли. Котрі боялися, не брали до себе, бо якби знайшли, то і нас повбивали б і їх тожже повбивали б. А котрі прийняли, казали: “Тихенько, щоб ніхто не почув і не побачив...”. І у погребях (укр.) ховали, і у сараях (укр.) але не довго. Казали: “Тікайте скоріше, бо як хто побачить, то й вам буде, й нам”⁵⁵.

Або запевняли німців, що їхні підозри помилкові і затримані ними особи не мають нічого спільного з ромами: «*Так соседи прибежали в этот гебельс-комиссариат и начали доказывать [...] шо они меня знают с детства, я там вырос*»⁵⁶.

Поруч із численними розповідями про зради односельчан, свідки згадують також про випадки, коли представники допоміжної поліції, які були «з місцевих», рятували ромів на порозі смерті. Тема праведників актуальна не лише для єврейського народу. Щоправда, в єврейській історіографії та публічному дискурсі вона нині є добре розробленою. Натомість маємо констатувати, що тема геноциду ромів і, зокрема, епізоди їхнього порятунку досі є маловивченими і ще тільки чекають на своїх дослідників. Цей процес ускладнюватиметься тим, що інформанти під час запису інтерв'ю не могли згадати точні імена своїх спасителів.

Показово є, наприклад, розповідь інформантки, яка маленькою дівчинкою разом зі своїми єврейськими подружками потрапила в колону євреїв, яких вели на страту: «*Ну я прошла, еще до угла не дошла – полицейский... Ну они ж выросли с моими братьями вместе, и он меня выхватывает с этой... Там пыль, то есть мы ж шли все вместе и я с детьми, своей подругой Лилей за руку держалась. Он меня выхватывает и говорит: ты куда идешь, Лена? А я говорю: с Лилей. Он говорит: щас же иди домой. И берет, набрасывает на меня какой-то жакет...*»⁵⁷. Згадки про взаємовідносини як з місцевим населенням, так і з німцями посідають окреме місце в тематиці розповідей ромів. Багато згадок про людяність і милосердя, на думку Г. Грінченко, можуть свідчити про пошук респондентами шляхів наративного прими-

⁵⁴ USC SFI, testimony 49356.

⁵⁵ Ibid., testimony 49366.

⁵⁶ Ibid., testimony 49374.

⁵⁷ Ibid., testimony 48412.

рення з пам'яттю про ці події, певного порозуміння зі згадуваним минулим тощо⁵⁸.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що залучення до наукового обігу дитячих спогадів дає змогу не лише поповнити наші знання фактографічним матеріалом, а й прослідкувати механізми вписування дитячого досвіду в колективну пам'ять. Окрім того, розповіді інформантів проливають світло на ті аспекти побуту, інформацію про які майже неможливо знайти на сторінках архівних документів. Аналіз трансформації найпоширеніших практик життєдіяльності допоможе нам краще зрозуміти не лише матеріальний бік повсякденності (способи добування продуктів харчування та одягу, вимушене переміщення або переховування), а й взаємодію із неромськими сусідами, які відповідно до контексту можуть виступати у ролі «карателів», «спостерігачів» чи «рятівників».

Залучення більшого масиву усноїсторичних джерел у перспективі дасть змогу чіткіше прослідкувати регіональну специфіку описаних нами явищ, а також звернутися до розгляду ширшого кола проблем, як-от встановлення місць масових розстрілів, вивезення на примусові роботи разом з іншим населенням, а також участі ромів у партизанському русі, переховування у ромських домівках поранених партизанів, чимало свідчень про які знаходимо у спогадах.

---

⁵⁸ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Харків: ООО «НТМТ», 2012. – 303 с.